

Marcin Byczyński

W poszukiwaniu rzeczywiście wolności

Recenzja książki: Martha C. Nussbaum, *Creating Capabilities. The Human Development Approach*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Ma. and London 2011, s. 237.

Martha C. Nussbaum¹, autorka *Creating Capabilities. The Human Development Approach*, studiowała filologię klasyczną i nauki o teatrze w New York University, następnie zaczęła zajmować się filozofią i otrzymała tytuły magistra, a następnie doktora na uniwersytecie Harvarda. Aktualnie zajmuje stanowisko profesora na Uniwersytecie Chicagowskim, wcześniej wykładała również w uniwersytetach Harvard i Brown. Nussbaum jest członkiem Amerykańskiej Akademii Nauki i Sztuki (American Academy of Arts and Sciences) i Amerykańskiego Stowarzyszenia Filozoficznego (American Philosophical Society), jest również korespondencyjnym członkiem Akademii Brytyjskiej (British Academy). Ponadto działała aktywnie w zrzeszeniach związanych z jej dziedziną badań, była założycielem i prezesem Human Development and Capability Association i prezesem głównego oddziału American Philosophical Association. Jej obszary zainteresowań obejmują filozofię grecką i rzymską, filozofię polityczną, etykę, prawa zwierząt, i zagadnienia feministyczne².

¹ Szczegółowe przedstawienie jej postaci, zarówno w zakresie życia prywatnego, jak i dorobku naukowego można znaleźć w książce Anny Głąb *Rozum w świecie praktyki. Poglądy filozoficzne Marthy C. Nussbaum*, WaiP, Warszawa 2010.

² Nussbaum wydała szereg publikacji dotyczących wyżej wymienionych dziedzin, m.in.: *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge University Press, New York 1986; *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education*, Cambridge University Press, Cambridge Ma. 1997; *Sex & Social Justice*, Oxford University Press, New York 1999. W języku polskim dostępne są jej prac: Martha C. Nussbaum, *W trosce o człowieczeństwo, klasyczna obrona reformy kształcenia ogólnego*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, przeł. A. Męczkowska, Wrocław 2008; M.C. Nussbaum, Cass R. Sunstein, *Czy powstanie klon człowieka: fakty i fantazje*, przeł. A. Twardowska-Pozorska, J. Brzeski, T. Calikowski, J. Manicki, M. Stopa, Świat Książki, Warszawa 2000.

Creating Capabilities. The Human Development Approach składa się z ośmiu opatrzonych tytułami rozdziałów, poprzedzonych wstępem zwięźle przedstawiającym historię oddziaływania paradygmatu *Capabilities Approach* (CA) i omawiającym powody powstania tej książki – ma ona być odpowiedzią na brak przystępnej dla szerszego grona odbiorców literatury dotyczącej wskazanego paradygmatu. Książka Nussbaum jest więc dziełem o charakterze popularyzatorsko-dydaktycznym, wprowadzającym w tematykę *capabilities approach*³, mającym na celu umożliwienie zapoznania się z tym paradygmatem. Jego twórcą jest przede wszystkim indyjski ekonomista i filozof, laureat Nagrody Nobla Amartya Sen⁴, który wskazuje autorkę recenzowanej książki, Marthę Nussbaum⁵, jako jedną z wiodących postaci w jego rozwoju, zaraz obok takich nazwisk jak: Sabina Alkire, Bina Agarwal, Tania Burchardt, Enrica Chiappero-Martinetti, Flavio Comim, David Crocker, Séverine Deneulin, Sakiko Fukuda-Parr, Reiko Gotoh, Mozaffar Qizilbash, Ingrid Robeyns, Polly Vizard⁶; do grona znanych badaczy z zakresu tego paradygmatu należą też Hans Uwe-Otto, Elaine Unterhalter, Melanie Walker czy Jean-Michele Bonvin.

Nazwa paradygmatu – *Capabilities Approach* – wymaga w tym miejscu wstępnego omówienia, niezbędnego dla zrozumienia dalszych rozważań z jego zakresu. Centralne znaczenie odgrywa tutaj pojęcie *capabilities*. *Capabilities*, jak powiada Nussbaum za Senem „są odpowiedziami na pytanie: ‘Co dana osoba może robić i czym może być?’”. Innymi słowy, są tym, co Sen nazywa ‘substancjalnymi wolnościami’ (*substantial freedoms*), zestawem (zwykle wzajemnie powiązanych) okazji do wybierania i działania”⁷. W polskojęzycznej literaturze przedmiotu znaleźć możemy uzasadnienie tłumaczenia terminu *capabilities* jako „zdolności”, które proponu-

³ W tej recenzji podstawowe pojęcia stosowane w ramach CA pozostawię w języku angielskim, gdyż nie doczekały się one jeszcze w polskiej literaturze ugruntowanego przekładu, oddającego całość ich zawartości treściowej. Tym samym, gdy będę pisał w języku angielskim, kursywą, znaczyć to będzie, że czytelnik ma do czynienia z takim właśnie pojęciem. Dla jasności wyводу, przy każdym pierwszym takim użyciu pojęcia, będę zamieszczał jego krótkie omówienie w literaturze źródłowej. Wszystkie tłumaczenia z języka angielskiego pochodzą od autora recenzji.

⁴ Wprowadzenie w poglądy tego filozofa dotyczące powiązań między wolnością a równością, stanowiące zarazem wprowadzenie do *capabilities approach*, można znaleźć w artykule: Karolina Brudzińska, „O relacji między równością i wolnością: Z teorii Amartyi Sena”, w: Karolina M. Cern, Piotr W. Juchacz, Ewa Nowak (red.), *Etyka życia publicznego*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, Poznań 2009, s. 83-95.

⁵ Amartya Sen, *The Idea of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Ma. 2009, s. xxiii.

⁶ *Ibid.*, s. xxiv.

⁷ M.C. Nussbaum, *Creating capabilities*, op. cit., s. 20.

je Marta Soniewicka w książce *Granice sprawiedliwości, sprawiedliwość ponad granicami*⁸, po rzetelnym i trafnym przedstawieniu omawianej koncepcji. Tymczasem Anna Głąb, autorka książki *Rozum w świecie praktyki*, tłumaczy termin *capabilities approach* jako teorię potencjalności, natomiast samo pojęcie *capabilities* jako zdolności – co również obszernie uzasadnia. To drugie podejście wydaje mi się jednak nie dość dobrze oddawać sens tych terminów, choć trafnie wskazuje na ich Arystotelesowskie źródła. O ile tłumaczenie *capabilities* jako zdolności może być w pewnym stopniu uzasadnione (vide: Soniewicka), to tłumaczenie *capabilities approach* jako teorii potencjalności stwarza już, moim zdaniem, zbyt dużo wątpliwości i nieścisłości – pomimo *explicite* wyrażonych przez samą Nussbaum związków tego pojęcia z „teorią potencjalności” Arystotelesa, które, oczywiście, mogłyby stanowić dodatkowe argumenty na rzecz zastosowania innowacyjnego tłumaczenia zaproponowanego przez Głąb. Nussbaum powiada, na przykład, tak: „Wielokrotnie w swoich pismach Arystoteles identyfikował różne poziomy ludzkich możliwości (albo *dynamis*), z grubszą korespondujące z rozróżnieniami które przedstawiłam (wrodzone *capabilities*, rozwinięte wewnętrzne *capabilities*, i ostatecznie, powiązanych *capabilities*)”⁹. Nussbaum sama więc stwierdza, że jej pojęcia tylko z grubszą (*roughly*) odpowiadają wypracowanym przez nią rozróżnieniom, zatem sądzę, że nazywanie jej teorii teorią potencjalności jest już z tego względu mylące.

Dodatkowo za odrzuceniem takiego tłumaczenia przemawiają poniższe argumenty. Po pierwsze, pod *potencjalność* podpadać mogą również *wolności negatywne* (jako potencjalnie dostępne jednostce możliwości), podczas gdy Nussbaum, uznaje jako *capabilities* tylko *wolności pozytywne* (jako rzeczywiście dostępne dla jednostki możliwości), zaś o samych *wolnościach negatywnych* wyraża się nieprzychylnie: „Prawa fundamentalne są tylko słowami, o ile i dopóki nie zostaną urzeczywistnione przez działania rządowe. Sama idea ‘negatywnej wolności’, często słyszana w tym połączeniu, jest niekoherentną ideą: wszystkie wolności są pozytywne, to znaczy są wolnościami, *aby coś zrobić* albo *aby być czymś*; i wszystkie wymagają od innych powstrzymania się od wtrącania się”¹⁰. Wynika stąd, że *capabilities* jako takie muszą być rozumiane jako wolności pozytywne.

Po drugie, *capabilities approach* nie stanowi, według samej Nussbaum, teorii *sensu stricto*, jak słusznie zauważyła to Soniewicka: „Nussbaum używa początkowo określenia ‘podejście zdolnościowe’ (*the capabilities*

⁸ Marta Soniewicka, *Granice sprawiedliwości, sprawiedliwość ponad granicami*, Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa 2010, s. 280.

⁹ M. Nussbaum, *Creating Capabilities*, op. cit., s. 126. Nussbaum pisze o: *innate capabilities*, *developed internal capabilities* oraz *combined capabilities*.

¹⁰ Ibidem, s. 65.

approach), gdyż przyznaje, że nie jest to pełna koncepcja sprawiedliwości, ale raczej pewne podejście konkurencyjne dla podejścia utylitarystycznego i Rawlsowskiego¹¹. Po trzecie, samo słowo *approach* nie oznacza teorii a *podejście* i jako takie zapewne zostało pomyślane przez autorów, nie zaś jako systemowa teoria. Tym samym „teoria potencjalności” nie oddaje w pełni zawartości treściowej *capabilities approach*, a w zakresie w jakim to czyni, czyni to nieadekwatnie. Ponadto, za twórcę paradygmatu *Capabilities Approach* uznaje się indyjskiego filozofa Amartyę Sena, zatem inspiracje filozoficzne Marthy Nussbaum nie powinny być wiążące dla podstawowego nazewnictwa tegoż paradygmatu, chyba że w grę wchodziłoby nazwanie „nurtu” czy „odłamu” rozwijanego na gruncie CA przez Nussbaum.

W książce *Creating Capabilities* chodzi zatem o omówienie podkreślonego na gruncie paradygmatu CA indywidualnego rozwoju każdego człowieka, a także o wskazanie czytelnikowi chcącemu dalej rozwijać swoją wiedzę z tej dziedziny zaawansowanej już problemowo literatury. Publikacja zakończona jest oddzielną sekcją zawierającą ostateczne konkluzje oraz osobnym postscriptum zawierającym krótki manifest Human Development and Capability Association oraz ofertę współpracy w ramach rozwijanego paradygmatu, ułatwiając tym samym ustosunkowanie się a także ewentualne przyłączenie się do poszerzającego się międzynarodowego środowiska intelektualnego.

Publikacja oferuje czytelnikowi również dwa interesujące dodatki. Pierwszy, zawiera krótkie omówienie przez Nussbaum ujęcia *capabilities* Jamesa J. Heckmana oraz liczne dane bibliograficzne odnoszące do najważniejszych publikacji wspomnianego autora z omawianej dziedziny. W drugim dodatku, autorka przedstawia podstawową różnicę pomiędzy swoim – politycznym, jak je sama nazywa – użyciem koncepcji *capabilities* a podejściem „całościowym”, prezentowanym przez A. Sena. W konsekwencji odmiennego ukierunkowania badań a także zastosowania ich wyników na gruncie refleksji Sena oraz Nussbaum można wyraźnie zauważyć różnice w stosowanej przez nich siatce pojęciowej. Z perspektywy politycznego wykorzystania *capabilities* przez Nussbaum wypracowane przez Sena rozróżnienie na *well-being freedom* i *agency-freedom* zostają poddane refleksji krytycznej. Pojęcie „well-being freedom” wskazuje w koncepcji Sena na wolność związaną z dobrobytem (*well-being*) danej osoby, wolność do osiągnięcia czegoś konkretnego, co dana osoba sobie ceni i uważa za ważne, co sprawia, że odczuwa satysfakcję i jest zadowolona. Zaś „agency freedom” to „ogólna” wolność, na którą składa się wszystko to, co dana osoba może robić i co może osiągnąć bez względu na jej partykularne preferencje. Nussbaum uważa to rozróżnienie za „niejasne i nieuży-

¹¹ Marta Soniewicka, *Granice sprawiedliwości...*, op. cit., s. 281.

teczne”, „zbędne dla kogoś kto odrzucił utylitarystyczne podejście do dobrobytu”¹². Uznaje je więc za „uitylitarystyczną pozostałość w nieuitylitarystycznym projekcie Sena”¹³. Tymczasem Sen widzi użyteczność tego rozróżnienia (wraz z rozróżnieniem na wolność (*freedom*) i osiągnięcie (*achievement*), jako skonsumowanie określonej wolności) chociażby do niezbędnej w badaniach komparatywnych systematyzacji różnych typów ludzkiego uprzywilejowania (*advantage*) koniecznej do oceny braku uprzywilejowania (*disadvantage*) innych osób¹⁴.

Książka Nussbaum zawiera dodatkowo standardowe, acz bardzo rzetelnie sporządzone „Chapter Notes”, w ramach których autorka zawarła krótkie noty odnośnie do poruszanych w każdym rozdziale zagadnień, wraz ze wskazaniem na poszerzającą je literaturę – tym samym, tworząc podstawę umożliwiającą prześledzenie rozwoju dyskusji czy przedstawianej w niej argumentacji w interesujących czytelnika kwestiach. Sekcja ta ułatwia poruszanie się po książce i szczegółowe badanie interesujących czytelnika pojęć we wskazanej literaturze dziedzinowej. Oddzielne części stanowią standardowa bibliografia, podziękowania i indeks nazwisk.

Rozdział pierwszy zatytułowany „Kobieta poszukująca sprawiedliwości” zawiera obszerny opis sytuacji życiowej Hinduski o imieniu Vasanti. Stanowi on podstawę dalszych analiz wykorzystujących już pojęcia rozwijane na gruncie wskazanego paradygmatu, a mających na celu zaprezentowanie sposobu wykorzystania przez Nussbaum CA do skutecznej i realnej¹⁵ realizacji wskazanych przez nią polityk publicznych. W ten sposób, podczas analiz pojęciowych konkretnego przypadku zostają w jasny sposób wprowadzane podstawowe pojęcia CA, sposób ich aplikacji i funkcjonowania. Tym samym czytelnik ma szansę zapoznania się z przykładem możliwej aplikacji prezentowanego przez autorkę podejścia. Rozdział ten stanowi więc odpowiedź na pytanie, jak miałyby być stosowana w praktyce opracowana w ramach paradygmatu siatka pojęciowa, jaka jest jej istotna przydatność. Warto zauważyć, że historia Vasanti jest wykorzystywana w całej książce jako punkt odniesienia dla wprowadzanych pojęć i proponowanych rozwiązań w ramach polityk publicznych.

W rozdziale drugim zostaje przedstawiona możliwość podwójnego zastosowania proponowanych rozwiązań – zastosowanie porównawcze (preferowane przez A. Sena) i normatywne (preferowane przez Nussbaum) – oraz obszary ich aplikacji, przy czym książka skupiona jest wokół ich za-

¹² Martha C. Nussbaum, *Creating Capabilities...*, op. cit., s. 200.

¹³ *Ibidem*, s. 200.

¹⁴ Zob. szerzej na ten temat w: Amartya Sen, *The Idea of Justice*, op. cit., s. 286-289.

¹⁵ W odróżnieniu od tylko pozornych realizacji przeprowadzanych w oparciu o wskaźnik PKB, czy ocenę szczęśliwości lub dystrybucji dóbr.

stosowania normatywnego. Dodatkowo przedstawia się teoretyczne wyjaśnienie podstawowych terminów CA oraz przeprowadza bardziej szczegółowe rozróżnienia dotyczące samych *capabilities*. Rozdział ten zawiera również, wielokrotnie przytaczaną w literaturze przedmiotu listę *central capabilities*, postulowanych przez autorkę jako podstawowe obszary dla realizacji ludzkiej godności. Wyjaśnia się w rozdziale tym również pojęcia *functioning*¹⁶ i *threshold*¹⁷, stanowiące jedne z podstawowych terminów prezentowanego podejścia. Przedstawia się w tym dziale również propozycje rozszerzenia teorii zaproponowane przez Jonathana Wolffa i Avnera De-Shalita w książce *Disadvantage*¹⁸ (*capability security*¹⁹, *fertile functioning*²⁰, *corrosive disadvantage*²¹) i wskazuje teoretyczne problemy wynikające z ich wprowadzenia.

Zaproponowane przez Marthę Nussbaum, wprowadzenie listy *central capabilities* i wyznaczenie ich progu (*threshold*) stanowią zarazem normatywny wyznacznik pewnego minimum *capabilities*, które rząd jest zobligowany zapewniać w danym państwie. Podejście to jest krytykowane przez Sena. Sprzeciwia się on zarówno skupianiu na jednej kategorii przez teorie sprawiedliwości społecznej (jak np. w koncepcji Rawlsa), jak i na moralnej czy politycznej jej ewaluacji – argumentuje, że nie da się sprowadzić wszystkich nierówności do jednej kategorii bez względu na to czy chodziłoby o zasoby społeczne, ekonomiczne, kulturowe, szczęśliwości, czy też właśnie *capabilities*. Według niego sprowadzanie wszystkich nierówności do nierówności określanych za pomocą terminu *capabilities* i skupianie się na gwarantowaniu ograniczonej listy *central capabilities* wydaje się niewłaściwe. Ponadto wskazuje, że akcentowanie konkretnych

¹⁶ „A *functioning* is an active realization of one or more capabilities. [...] Functionings are beings and doings that are the outgrowths of realizations of capabilities”, M.C. Nussbaum, *Creating capabilities...*, op. cit., s. 24-25.

¹⁷ „What does a life worth of human dignity require? At a bare minimum, an ample *threshold* level of ten Central Capabilities is required. Given a widely shared understanding of the task of government (namely, that government has the job of making people able to pursue a dignified and minimally flourishing life), it follows that a decent political order must secure to all citizens at least a threshold level of these ten Central Capabilities”, *ibidem*, s. 33.

¹⁸ Zob. napisaną w ramach CA znaczącą pracę Jonathana Wolffa i Avnera de-Shalita, *Disadvantage*, Oxford University Press, Oxford 2007.

¹⁹ „The *security perspective* means that for each capability we must ask how far it has been protected from the whims of the market or from power politics.”, *ibidem*, s. 43.

²⁰ „A *fertile functioning* is one that tends to promote other related capabilities.”, *ibidem*, s. 44.

²¹ „*Corrosive disadvantage* is the flip side of fertile capability: it is a deprivation that has particularly large effects in other areas of live.”, *ibidem*., s. 44.

capabilities niekoniecznie będzie adekwatnie realizowało wymogi sprawiedliwości w każdej sytuacji, bądź też w odniesieniu do każdej grupy²².

Nussbaum wielokrotnie zastrzega jednak, że nikomu swojej listy *central capabilities* nie narzuca, zaś jej zawartość i treść powinna zostać lokalnie określana zgodnie ze specyficznymi kontekstualnymi wymogami danego państwa. Jednak przedstawiony wyżej zarzut Sena wydaje się pozostawać w mocy – utrzymuje się pytanie czy wielowymiarową sprawiedliwość da się sprowadzić do jednej tylko płaszczyzny. Zakładając, że się da, pozostaje jednak nadal pytanie, czy skala np. państwowa jest stosowaną dla sformułowania adekwatnej dla wymogów sprawiedliwości listy *central capabilities*, czy też takie listy szczególnie chronionych *capabilities* i ich progi powinny być tworzone bardziej lokalnie – czy możliwe jest stworzenie adekwatnej, a zarazem możliwej do praktycznego wykorzystania, listy *capabilities* wobec dyferencjacji wymogów sprawiedliwości?²³.

Rozdział trzeci, zatytułowany „Konieczna kontr-teoria”, stanowi uzasadnienie dla tworzenia i promowania CA na tle innych teorii rozwoju ludzkości. Porównuje się tu i zestawia CA kolejno z podejściami opartymi na PKB, koncepcjami utylitarystycznymi, opartymi na zasobach naturalnych, czy też prawach człowieka – wskazując jednocześnie ich niedoskonałości i przewagę prezentowanej koncepcji skupionej wokół pojęcia *capabilities*. Wydaje się więc, że autorka stara się podkreślić wagę swojego podejścia dewalując alternatywne metody badań nierówności społecznych i oparte na nich polityki publiczne. Zasadniczo odmiennie postępuje twórca tego paradygmatu – Amartya Sen – który stara się wskazać na komplementarność tych różnorodnych podejść do zagadnienia rozwoju ludzkości. Sen wskazuje na przykład na istotność wskaźnika PKB i PNB dla otworzenia ludziom drogi do pewnych ważkich z perspektywy walki z biedą osiągnięć²⁴.

Rozdział czwarty traktuje o CA w odniesieniu do teorii filozoficznych i ma za zadanie wykazanie zakorzenienia koncepcji *capabilities* wśród in-

²² Szerzej na ten temat w: Amartya Sen, *The Idea of Justice*, op. cit., s. 295-298.

²³ Inni autorzy również tworzyli podobne listy, jednak lista Nussbaum jest najbardziej rozpowszechniona. Zestawienie i porównanie proponowanych przez różnych autorów list można znaleźć w: Ingrid Robeyns, „Sen’s capability approach and gender inequality: selecting relevant capabilities”, *Feminist Economics* 9 (2-3), 2003, s. 61-92.

²⁴ Sen pisze: „Musimy się przejmować, na przykład, ubóstwem ekonomicznym. Dlatego, mamy powody być zainteresowanymi we wzroście ekonomicznym, nawet w raczej ograniczonych terminach wzrostu PNB albo PKB na głowę, od kiedy zwiększenie rzeczywistego przychodu może oczyścić drogę do pewnych naprawdę ważnych osiągnięć; na przykład, główny związek pomiędzy wzrostem ekonomicznym a likwidacją ubóstwa jest jak dotąd dostatecznie dobrze ustalony, uzupełniany przez zagadnienia dystrybucyjne”, A. Sen, *The Idea of Justice*, op. cit., s. 347.

nych współczesnych koncepcji. Ponadto, autorka stara się w nim dowieść, że Sen w swych analizach również wyróżniania poszczególne *capabilities* (pomimo zajmowania przez niego stanowiska przedstawionego przeze mnie powyżej) tak jak to czyni w ramach stworzonych przez nią *central capabilities*. Tym samym stara się ona wzmocnić uzasadnienie dla stworzonej przez siebie listy dziesięciu *central capabilities* mających stanowić fundamentalne uprawnienia wszystkich ludzi. Nussbaum wyraźnie akcentuje również moralno-filozoficzną rolę jaką odgrywa CA w ramach ekonomii rozwojowej²⁵, czego potwierdzeniem może być zwrócenie przez autorkę uwagi na sokratyczny charakter CA, który zmusza do odpowiedzi na pytanie: jakie *capabilities* muszą być zagwarantowane, aby człowiek mógł wieść godne życie?²⁶ Autorka widzi w tym miejscu punkt wspólny z koncepcją Rawlsa i twierdzi, że CA może stanowić w przyszłości podstawę dla Rawls'owskiego *overlapping consensus*²⁷. Wykazuje ona również związki CA z propozycjami filozofii utylitarystycznej, filozofii kantowskiej (traktowanie każdego człowieka jako celu), czy koncepcji kontraktualistycznej w ujęciu Rawlsa oraz liberalizmu. Uwypuklone są zatem aspekty deontologiczne (związek z kantowską filozofią moralną) i konsekwencjonalistyczne (oceniając rzeczywiste konsekwencji „postępu”) postulowanej teorii.

Powyższe rozważania Nussbaum można więc uznać za próbę odniesienia i usytuowania proponowanych przez nią rozwiązań w stosunku do krytyki przeprowadzonej przez Sena w *The Idea of Justice* w odniesieniu do teorii idealistycznych i transcendentálnych, do których zalicza on wszelkie teorie skupiające się na wyidealizowanych wizjach sprawiedliwości. Wizje te, w jego mniemaniu, nie dają nam możliwości (podstaw, narzędzi etc.) porównania i wskazania właściwego wyboru z dostępnych nam realistycznych rozwiązań – stąd właśnie porównawczą rolę Sen przypisuje CA²⁸. Jednakże Nussbaum sama wskazuje, że jej ujęcie CA faworyzuje jednak pewne określone *central capabilities* i z tej racji może ono podpadać pod teorie krytykowane przez Sena – czyli wyróżniając pewne *capabilities*. Broni ona swego podejścia wyraźnie podkreślając, że *central capabilities* powinny być lokalnie dookreślone przez konkretne wspólnoty społeczno-polityczne; to znowuż sprawia, że zarzut transcendującej wszelkie czasy

²⁵ Zob. M.C. Nussbaum, *Creating capabilities...*, op. cit., s. 77, gdzie autorka pisze: „Capabilities approach – w obu swoich wersjach, porównawczej i normatywnej – wprowadza filozofię moralną do ekonomii rozwoju, a to już jest postęp”.

²⁶ Ibid., s. 78.

²⁷ Ibid., s. 92. Zob. także, John Rawls, *Liberalizm polityczny*, przeł. A. Romaniuk, BWF, PWN, Warszawa 1998, rozdz. IV.

²⁸ *Capabilities* jako miara wolności umożliwiają wybór realnie dostępnego preferowanego rozwiązania np. ze względu na pierwszą zasadę sprawiedliwości Rawlsa.

i miejsca jedynej prawidłowej, idealnej wizji sprawiedliwości staje się nie do końca trafny. Tym samym Nussbaum pozostawia kwestię zasadności konstruowania centralnych *capabilities*, jako podstawowego punktu odniesienia dla polityk publicznych, otwartą do dalszej dyskusji²⁹.

Rozdział piąty zawiera szereg wskazówek odnośnie do tego, jak autorka widzi możliwość aplikowania proponowanego przez siebie ujęcia CA w różnych kulturach. Uzasadnia w nim więc pewne aspekty stworzonej przez siebie konstrukcji teoretycznej – takie jak np. brak wyraźniejszego treściowego określenia *central capabilities*, co ktoś nie doczytawszy tego rozdziału mógłby uznać za zarzut³⁰. Widać w nim wyraźnie polityczno-praktyczną (normatywną) rolę jaką autorka widzi dla swojej teorii, i związany z tym rozdzwięk z teoretyczno-porównawczym (epistemicznym) ujęciem Sena.

Rozdział szósty zawiera rozważania autorki nad możliwością funkcjonowania CA jako pewnej formy teorii sprawiedliwości oraz wskazówki odnośnie do roli jaką, jej zdaniem, CA mogłyby odegrać na arenie narodowej, jak i międzynarodowej. Czytelnik znajdzie w tym rozdziale propozycję usytuowania CA w uniwersum koncepcji sprawiedliwości globalnej, wraz z argumentacją na rzecz wyodrębnienia CA od innych teorii. Jakkolwiek propozycja prezentowana przez Nussbaum – traktatów i umów międzynarodowych zawartych na drodze wzajemnej perswazji i aktywności organizacji pozarządowych, które miały by gwarantować progi *central capabilities* – sprawia wrażenie, w obecnej postaci, mało satysfakcjonujące i nieprzekonujące. Autorka sama przyznaje, że jej teoria cierpi w tym zakresie na braki teoretyczne stanowiące obecnie jedne z pilniejszych kwestii do dalszego badawczego rozwinięcia.

Tytuł przedostatniego rozdziału „Filozoficzne wpływy” literalnie i adekwatnie odnosi się do swojej zawartości, gdyż są w nim wskazywane i uzasadniane liczne nurty filozoficzne, które wpłynęły na prezentowaną przez autorkę koncepcję. Rozdział ten stanowi więc dopełnienie rozdziału piątego. O ile rozdział piąty można było odczytać jako próbę usytuowania CA

²⁹ M.C. Nussbaum, *Creating capabilities...*, op. cit., s. 76: „Trudno jest w każdym przypadku określić zakres, w jakim te krytyki odnoszą się do idealnej teorii rozwiniętej w moim normatywnym *Capabilities Approach*, które broni minimalnego poziomu *capability* jako koniecznego warunku dla sprawiedliwości społecznej. [...] Ta cała sprawa musi zostać pozostawiona do dalszej dyskusji”.

³⁰ Można jednak podnieść w stosunku do niej zarzut przeciwny, że lista *central capabilities* stanowi zbyt silne narzucenie pewnych norm, co przemawiałoby za słabszą wersją Sena. Jednak i taki zarzut należałoby odrzucić, ponieważ autorka zaznacza, że zależy jej przede wszystkim na popularyzacji i edukacji CA, jak i widzi istotną rolę dla *central capabilities*, jako podstawy dla zadawania sobie pytań przez wspólnoty, w jaki sposób dookreślić gwarantowane *capabilities* w odpowiednich obszarach.

na mapie aktualnych debat z zakresu filozofii praktycznej, to rozdział siódmy stanowi ewidentnie nawiązanie do historii filozofii, jakkolwiek jego zadaniem jest pokazanie w jaki sposób myśli, nawet antycznych filozofów, są i mogą wciąż być żywo dyskutowane. W rozdziale tym uwypukla się wspomniane aspekty sokratejskie CA, jak i wykorzystuje idee arystotelejskie oraz stoickie – wraz z rzeczową krytyką niektórych elementów tych myśli. Autorka poświęca również sporą partię tekstu filozofii Adama Smitha krytykując libertariańską wykładnię jego myśli i przedkłada swoją, wykazującą zbieżność jego poglądów z postulowaną koncepcją *capabilities*. Rozdział kończy się na wskazaniu wkładu Johna Stuarta Milla i jego spadkobierców do ukształtowania rzeczywistych liberalnych polityk publicznych – a tym samym na wskazaniu praocjów prezentowanego w całej książce podejścia CA. Jej wkład w historyczne ugruntowanie CA docenił sam Amartya Sen pisząc we wstępie do swojej najnowszej książki: „Jej praca, połączona z jej silnym oddaniem dla rozwijania ‘perspektywy *capabilities*’, głęboko wpłynęła na wiele z jej ostatnich postępów, w tym na eksplorację jej połączenia z klasycznymi arystotelejskimi ideami na temat ‘możności’ (*capacity*) i ‘dobrostanu’ (*flourishing*)³¹, jak również z pracami na temat rozwoju ludzkiego, *gender studies* i prawami człowieka”³².

Ostatni rozdział zawiera zestawienie aktualnie dyskutowanych relevantnych praktycznych problemów (teoretycznych i aplikacyjnych) dyskutowanych w ramach paradygmatu CA wraz ze wskazaniem poszerzających tematykę lektur oraz potencjalnych obszarów rozwoju paradygmatu. Ponownie zostaje poruszone zagadnienie *disadvantage*. Znaleźć można też sekcję genderową, jak i poświęconą osobom niepełnosprawnym. Szeroko zostaje omówiona i uwypuklona rola wpływu edukacji na wykształcanie *capabilities*. Na sześciu stronach znajdziemy pionierskie rozważania dotyczące podstawowych praw zwierząt i aplikacji CA w tym obszarze, albowiem Nussbaum znana jest z bezkompromisowej, odważnej refleksji w tej dziedzinie, stąd niektóre stwierdzenia dla przeciętnego czytelnika mogą wydawać się wręcz szokujące. Jej zdaniem tym, „przemysł żywnościowy powoduje wielkie niesprawiedliwości i powinien zostać zlikwidowany, tak jak łowiectwo, wędkarstwo dla sportu, podle praktyki związane z testowaniem produktów i badania krzywdzące bez potrzeby zwierzęta laboratoryjne”³³. Jednak wydaje się, że formułowane od czasu do czasu przez autorkę radykalne stwierdzenia w kwestii praw zwierząt, mają na celu przede wszystkim sokratejskie skonfundowanie czytelnika i pobudzenie go do namysłu.

³¹ Tłumaczone również jako *eudajmonia*.

³² A. Sen, *The Idea of Justice*, op. cit., s. xxiii-xxiv.

³³ M.C. Nussbaum, *Creating capabilities*, op. cit., s. 163.

Krótko, acz wyraźnie zarysowana jest też z perspektywy promowanego paradygmatu problematyka środowiska naturalnego, a jej celem jest sformułowanie podstaw dla krytyki obowiązującej koncepcji zrównoważonego rozwoju, którą to krytykę znajdziemy również w przytaczanej już wielokrotnie książce Sena *The Idea of Justice*³⁴. Wskazuje się tutaj na pracę Breendy Holland która wykazuje, że rozpatrywanie zagadnień jakości środowiska z perspektywy *capabilities approach* nie skupia się li tylko na rozwoju ekonomicznym, ale pokrywa całe spektrum istotnych z perspektywy ludzkiego życia zagadnień.

Następnie zaczyna się jedna z ciekawszych części tego rozdziału dotycząca problemu przeniesienia rozwiązań teoretycznych CA do porządku prawnego i instytucjonalnego. Autorka wskazuje tutaj sposoby implementacji CA do systemu prawnego przytaczając kazusy procesowe, komentując je, uwydatniając ewentualne nieprawidłowości i wskazując cechy prawidłowej aplikacji. Na zakończenie rozdziału ponownie przywołuje się postać Milla, tym razem w kontekście roli psychologii w aplikacji CA, Nussbaum bowiem silnie akcentuje rolę uczuć i społecznego otoczenia w procesie kształtowania psychiki człowieka, a tym samym jego *capabilities*.

Sekcja z konkluzjami powtarza merytoryczne wnioski z rozdziału trzeciego faworyzując CA ponad inne obowiązujące paradygmaty badawcze dotyczące rozwoju ludzkiego. Jeszcze raz zostaje zaakcentowane ugruntowanie CA w pojęciu godności ludzkiej, która zdaniem Nussbaum wymaga rzeczywistego zapewnienia minimalnych warunków polityczno-prawnych, społecznych, ekonomicznych i kulturowych dla umożliwienia możliwości życia wartego istoty ludzkiej. Autorka przypomina, że CA jest nowym paradygmatem badawczym, który wciąż się rozwija – a co za tym idzie, czytelnicy zgodnie z jej zamysłem mają dzięki lekturze tej książki wskazane doniosłe nierozwiązane problemy do przemyślenia, nowe obszary, w których mogą wnieść swój teoretyczno-polityczny wkład.

W swojej książce Nussbaum bardzo trafnie rekonstruuje poglądy innych filozofów czy też odmienne paradygmaty, odnosząc się do nich krytycznie z perspektyw rozwijanej przezeń koncepcji. Metodycznie zestawia ze sobą różne opozycyjne stanowiska umożliwiając czytelnikowi wypracowanie sobie własnego wobec nich nastawienia. Formułowane przez nią tezy są solidnie uzasadniane nie tylko dzięki ich odniesieniu do tradycji filozoficznej, ale i poprzez krytyczne porównanie z bieżącymi debatami z zakresu filozofii praktycznej. Zestawienie rozdziałów cechuje się przemyślaną konstrukcją – na początku czytelnik ma okazję zapoznać się z wciągającą historią życia hinduskiej kobiety, jako z łagodnym wprowadzeniem w prezentowaną tematykę, aby w kolejnym rozdziale zostać wciąż

³⁴ A. Sen, *The Idea of Justice*, op. cit., s. 148-252.

gniętym w głąb prezentowanego paradygmatu. Jeżeli ktoś zacznie się w tym momencie zastanawiać, po co to wszystko, to już w kolejnym rozdziale napotka uzasadnienie konieczności wypracowania nowych rozwiązań teoretycznych w zakresie badań nad rozwojem ludzkości. Gdy już mamy pewność, że to, o czym czytamy nie jest rzeczą banalną, wtedy autorka uświadamia nam w obrębie jakich doniosłych koncepcji się znajdujemy. Zamykając swoje dzieło Nussbaum zdaje sprawę z aktualnie rozwijanych i żywotnych aspektów funkcjonowania i badania CA. Na wciąż niezaspokojonych i rządnych wiedzy czytelników czekają wspomniane już dwa dodatki. Co ważne, czytając całą książkę czytelnik zostaje wciągnięty w dialog i wymianę argumentów w kwestii praktycznego wykorzystania i kierunku rozwoju *capabilities*, pomiędzy dysputę Nussbaum z często przytaczanym Senem.

Zważywszy na rolę, którą wyznaczyła filozofka tej książce – przystępne wprowadzenie do rozwijanego przez nią paradygmatu – należy jej przyznać najwyższą notę. Pisana jest przystępnym językiem, a jej rola dydaktyczna uwidacznia się na każdym kroku począwszy od sposobu formułowania myśli, przez prowokacyjne, acz przemyślane i uzasadniane opinie, aż po konstrukcję publikacji i dołączone do niej funkcjonalne dodatki. Należy jednak zwrócić uwagę, że dostępne są również inne pozycje wprowadzające w tematykę *capabilities*, np. *An Introduction to the Human Development and Capability Approach*³⁵, choć akurat prezentowana książka stanowi nie tylko przystępne wprowadzenie do paradygmatu, lecz również prezentację jej autorskiego, znakomicie uzasadnionego i wypracowanego ujęcia CA.

Podsumowując, książkę można zarekomendować każdemu czytelnikowi zainteresowanemu zagadnieniami rozwoju społecznego i jego oceny, teorii sprawiedliwości, czy też nawet zagadnieniami historii filozofii. Uważam zatem, że ta niezwykle wartościowa zarówno pod względem merytorycznym, jak i dydaktycznym, pozycja może być adresowana nie tylko do naukowców badających przedstawione (i rzetelnie udokumentowane) w niej powiązania interdyscyplinarne, ale do wszystkich osób zainteresowanych zawartą w niej tematyką, bez względu na poziom zaawansowania ich wiedzy związanej z przytaczanym paradygmatem.

Marcin Byczyński

³⁵ Séverine Deneulin, Lila Shahani (eds.), *An Introduction to Human Development and Capability Approach. Freedom and Agency*, Earthscan, Ottawa 2009.